

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ
НАПН УКРАЇНИ**

**ПРОГРАМА З
КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИТКОВОЇ РОБОТИ**

**«КОРЕКЦІЯ РОЗВИТКУ»
(РОЗВИТОК КОГНІТИВНОЇ СФЕРИ)**

**ДЛЯ СПЕЦІАЛЬНИХ КЛАСІВ ДЛЯ ДІТЕЙ
ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО
РОЗВИТКУ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ
СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

1-4 класи

Сак Т.В.

Прохоренко Л.І.

2018

Ключова інформація

Програма з для спеціальних класів для дітей із затримкою психічного розвитку закладів загальної середньої освіти «Корекція розвитку» (розвиток когнітивної сфери) розроблена на основі Державного стандарту початкової освіти (Постанова Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87). Організація її змісту передбачає цілеспрямований вплив на розвиток когнітивної сфери здобувачів освіти з метою формування пізнавальної діяльності, наочно-образного та словесно-логічного мислення, вольових дій, відповідно до вікових та психологічних особливостей молодших школярів із затримкою психічного розвитку.

Метою корекційно-розвивальних занять для дітей із затримкою психічного розвитку визначено формування пізнавальної, предметно-практичної та навчальної діяльностей, мовлення, емоційно-вольової сфери.

Мета корекційно-розвивальних занять реалізується розв'язанням таких **завдань**.

1. Розвиток сенсорно-перцептивної діяльності і формування еталонних уявлень.
2. Розвиток мислиннєвої діяльності (аналітико-синтетичного процесу, порівняння, узагальнення, класифікації) у взаємозв'язку з мовленнєвим розвитком.
3. Розвиток наочно-образного та словесно логічного мислення.
4. Корекційний розвиток вольової сфери (формування уваги, здатності до вольових зусиль, довільної регуляції поведінки).

5. Формування предметно-практичної діяльності (мотиваційного, орієнтовно-операційного і регуляційного компонентів).

6. Розвиток дрібної моторики.

Корекційно-розвивальні заняття здійснюються з 1-го по 4-й класи відповідно до базового навчального плану початкової освіти для спеціальних закладів (класів) загальної середньої освіти дітей з особливими освітніми потребами. Загальний обсяг навчального часу становить 350 годин. Протягом цього часу передбачається застосування корекційної програми, спрямованої на розвиток когнітивної та емоційно-вольової сфер школярів із затримкою психічного розвитку.

Корекційний розвиток когнітивної сфери охоплює такі напрямки по роках навчання.

Перший рік навчання

Формування знань про властивості предметів та їх розташування у просторі.

Розвиток логічного мислення. *(Розвиток уявлення: «Що відбувається в природі в різні пори року». Розуміння послідовності зображених подій (3-4 малюнки). Розуміння прихованого змісту сюжетних малюнків).*

Розвиток довільної уваги.

Розвиток дрібної моторики рук.

Орієнтування у просторі

Знання та уміння розповідати про різні властивості навколишніх предметів.

Розвиток логічного мислення. *(Розвиток уявлення: «Що відбувається в природі в різні пори року». Розуміння послідовності зображених подій (4-5 малюнки). Розуміння прихованого змісту сюжетних малюнків).*

Розвиток довільної уваги.

Розвиток дрібної моторики рук.

Другий рік навчання.

Розвиток наочно-образного мислення засобом конструювання.

Розвиток логічного мислення (*на змісті матеріалів навчальних предметів другого класу*).

Розвиток довільної уваги.

Третій рік навчання.

Розвиток наочно-образного мислення засобом конструювання.

Розвиток логічного мислення (*на матеріалі навчальних предметів третього класу*).

Розвиток довільної уваги.

Четвертий рік навчання.

Розвиток наочно-образного мислення засобом конструювання.

Розвиток логічного мислення (*на матеріалі навчальних предметів четвертого класу*).

Розвиток довільної уваги.

Особливості організації корекційно-розвивальних занять

Організації корекційно-розвивальних занять має передувати ознайомлення педагога, психолога з психолого-педагогічними висновками ІРЦ (обласної, районної або міської), а також шкільного консиліума закладу освіти зроблених стосовно кожної дитини, яка буде залучатися до занять. Відповідно психолого-педагогічній оцінці у закладі освіти можуть спостерігатися чотири основні групи дітей із затримкою психічного розвитку.

1. Діти, у яких мають місце порушення пов'язані з дефіцитним розвитком функції регуляції пізнавальної діяльності при первинно збереженому інтелектуальному розвитку дитини. Це, насамперед, стани дефіциту уваги з гіпер- чи гіпоактивністю, недорозвиненістю мотиваційної та емоційно-вольової сфер, розлади працездатності різного походження.

2. Діти з нерівномірними проявами пізнавальної активності і продуктивності, недостатнім інтелектуальним розвитком при порівняно

збереженому рівні їх навчуваності, яка може бути реалізованою в умовах спеціально організованого навчання.

Для дітей з цими порушеннями властива різка обмеженість знань та уявлень про навколишній світ, несформованість розумових дій та операцій, яка виявляється в недоліках перцептивної діяльності, наочно-образного та словесно-логічного мислення, відставання в розвитку мовлення: дуже бідному словнику, недорозвиненому граматичному висловлюванні. В процесі виконання навчальних завдань вони терплять чималі труднощі, пов'язані з несформованістю навичок інтелектуальної роботи, недорозвиненістю мовлення, проте в межах доступного матеріалу діти здатні скористатися допомогою, дуже чутливі до позитивної стимуляції, стають уважнішими і продуктивнішими. У сприятливих умовах ці діти виявляють достатню навчуваність.

3. Діти, яким властиве поєднання низького рівня інтелектуальної продуктивності і надмірно слабкої пізнавальної активності; недостатній інтелектуальний розвиток зумовлений зниженою навчуваністю. Їм властива особлива ригідність, негнучкості мислення, внаслідок чого дитина під час навчання дуже обмежено користується допомогою: підказка, пояснення не допомагають їй перейти від хибного способу дії до продуктивнішого.

В цю групу входять діти з тяжкими формами ЗПР церебрально-органічного генезу, у яких спостерігається первинна дефіцитарність у розвитку усіх психічних функцій: уваги, пам'яті, гнозису, праксису та ін., а також недорозвиток емоційно-вольової сфери.

Корекційно-розвиткові заняття з дітьми із ЗПР з розвитку когнітивної сфери проводяться в групі та індивідуально. В процесі психокорекційної роботи важливо враховувати індивідуально-типологічні особливості кожної дитини, а сам процес корекції має проводитися в межах діяльності, доступної для дитини (ігрова, навчальна тощо). План заняття складається на основі

орієнтовного календарно-тематичного планування, яке педагог, психолог розробляє керуючись програмою корекційно-розвиткових занять «Корекція розвитку».

Мета та завдання заняття може охоплювати декілька напрямків, наприклад, формування знань про властивості предметів та їх розташування у просторі (формування знань про колір); розвиток логічного мислення (уміння знаходити однакові ознаки предметів); розвиток довільної уваги.

Зміст заняття може охоплювати один напрямок, наприклад, розвиток логічного мислення; формування уявлення: «Що відбувається в природі в різні пори року»; спостереження за явищами природи по сезонах та розповідь про них.

Індивідуальні заняття проводяться з дітьми, які потребують виконання більшої кількості вправ із застосуванням різних мір допомоги.

1 клас

Зміст корекційно-розвивальних занять	Очікувані результати корекційного розвитку здобувачів освіти
Формування знань про властивості предметів та їх розташування у просторі <i>Колір предметів</i> Розрізнення основних і проміжних кольорів спектру та їх відтінків. Уміння добирати до зразка предмети і предметні малюнки такого самого кольору без його назви. Уміння вибрати предмет за назвою кольору. Уміння назвати основні і проміжні кольори та деякі відтінки їх (червоний, синій, жовтий, оранжевий, зелений, фіолетовий, коричневий, сірий, чорний, білий, рожевий, блакитний, темно-червоний, світло-синій, блідо-рожевий та ін.). Використання в мові предметно-образних назв відтінків основних кольорів – вишневий,	Учень/учениця уміє визначати колір будь-якого предмета з допомогою «таблиці кольорів»; вибрати предмет за назвою кольору; називати основні і проміжні кольори та деякі відтінки їх; використовує в мові предметно-образні назви відтінків основних кольорів; відібрати однакові предмети різного кольору;

буряковий, малиновий, помаранчевий, лимонний, морквяний, сріблястий, золотистий, піщаний, та ін.. Уміння відібрати однакові предмети різного кольору (олівці різних кольорів, м'ячі, по-різному розмальовані, різнокольорове листя одного дерева). Уміння групувати предмети, однакові за кольором (червоні: м'яч, сукня тощо). (Вправи: Складання «Книги кольорів». Робота з кольоровими таблицями, кольоровим лото. Практичні вправи у виборі предметів заданого кольору. Розфарбування олівцями, фломастерами, фарбами орнаментів, малюнків за зразком і уявою). Форма і величина предметів Систематизація уявлень дітей про колір, форму, величину предметів. Знаходження у навколишньому оточенні предметів певної форми, що повністю співпадають з простими геометричними фігурами (круг, трикутник, квадрат, куля, куб). Уміння підбирати предмети однакові зі зразком за формою і кольором, формою і величиною, тієї ж форми, але іншого кольору і величини. Словесне позначення основних властивостей предметів. Поняття: великий-маленький, більший-менший; рівні за розміром, високий-низький, вищий-нижчий, рівні за висотою; товстий-тонкий, товщий-тонший, рівні за товщиною; широкий-вузький, ширший-вужчий, рівні за шириною; довгий-короткий, довший-коротший, рівні за довжиною. Визначення подібності та відмінності між предметами на основі порівняння за певним зразком. (Вправи. Обведення геометричних фігур за допомогою трафаретів. Виготовлення аплікації з готових геометричних фігур (в смужці кольорового паперу, вклеювання у зразок відповідних за величиною і формою фігур).	групувати предмети, однакові за кольором. Уміє: правильно вибрати відповідну геометричну фігуру для визначення простої форми реального предмета; словесно позначати основні властивості предметів; визначати величину предмета за допомогою слів, що визначають його величину, висоту, довжину, ширину; відтворити просторові відношення між предметами та відповідними словами пояснити розміщення одного предмета відносно іншого; групувати предмети за кольором, формою, величиною; знаходити однакові властивості предметів; розповідати про різні властивості предметів.
--	---

Складання геометричних фігур із заданої кількості паличок. Викладання візерунків та зображень предметів за зразком та уявою з використанням геометричних фігур). Практичні вправи з набором складових елементів геометричних фігур. Ігри: «Чарівна торбинка», «Добери за формою», «Геометричне лото», «Геометрична мозаїка» та ін.. Аплікації предметів, що складаються з однакових і відмінних геометричних фігур (наприклад «Сніговик», «Кораблик», «Тролейбус»). Уміння розповідати про різні властивості предметів. Якого кольору? З чого зроблене? Для чого використовується? (Ігри «Хто літає?»; «Їстівне-неїстівне»; відгадування загадок;) Розміщення предметів у просторі Уміння відтворити на обмеженій площині (парта, магнітна дошка, набірне полотно, аркуш паперу) розміщення одного реального предмета відносно інших за зразком і за словесною вказівкою. Розуміння і точне словесне визначення просторових відношень між реальними предметами: вгорі, внизу, справа в кутку, в середині, в кінці, прямо; ✓ один за одним, поміж, перед, в одному ряду, один над одним; ✓ верхній, нижній, лівий, правий (куток); ✓ середина; правий, лівий, верхній, нижній (бік). Уміння пояснювати на малюнку, візерунку, схемі розміщення предмета та його частин відносно інших. (Вправи в розрізненні правого і лівого боку тіла людини.	Уміє: відтворити на обмеженій площині розміщення одного реального предмета відносно інших за зразком і за словесною вказівкою. Розуміє і робить точне словесне визначення просторових відношень між реальними предметами.
---	---

Практичні вправи у знаходженні предметів за словесним описом його розташування в реальній ситуації. Виконання завдань учителя та однокласників помістити предмети в певне місце. Розміщення 4-5 предметів (зображень) на обмеженій площині за зразком, за словесною інструкцією, по пам'яті із смужок кольорового паперу і геометричних фігур, розміщених горизонтально, вертикально, похило, утворюючи будь-які фігури. Аналіз візерунків, схем, аплікацій. Контурне зображення форм за допомогою паличок, предметів аплікації з готових геометричних фігур, складання цілого малюнка з розрізаного на 4-6 частин). Розвиток логічного мислення Уміння знаходити однакові властивості або ознаки предметів. (Вправи. «Чарівний мішечок»; знаходження серед декількох однакових іграшок або предметів двоє однакових). Уміння знаходити відмінне у властивостях предметів. (Вправи. На малюнках знаходити предмет, що відрізняється від решти. Чим відрізняється предмет?). Уміння порівнювати предмети. Порівнювати предмети між собою, знаходити схоже і відмінне. (Вправи. Знаходження відмінностей на малюнках. Чим відрізняються дві пташки? Чим відрізняються дві чашки? тощо). Уміння класифікувати предмети (знаходити спільну ознаку предметів і поєднувати їх в однорідну групу). Навчання відбувається з опорою на наочне зображення. Послідовність виконання завдань: Що намальоване? Назвати кожний предмет в ряду. Які спільні ознаки об'єднують предмети в ряду?	Уміє: знаходити відмінне у властивостях предметів; порівнювати предмети між собою, знаходити схоже і відмінне; класифікувати предмети (знаходити спільну ознаку предметів і поєднувати їх в однорідну групу); встановлювати відношення між відомими предметами і поняттями (рід-вид); розрізняти протилежні за значенням поняття; розрізняє протилежні за значенням поняття; за допомогою дорослого називає дня тижня та послідовність місяців у році; встановлює зв'язки між змінами погоди в різні пори року та змінами в житті рослин, тварин і діяльності людей. Розуміє та розповідає про послідовність зображених подій (3 малюнки).
---	--

Назвати предмети в ряду одним словом (посуд, іграшки, квіти, фрукти, меблі, овочі).

Вербальні завдання (перераховується декілька предметів (наприклад: яблуко, груша, банан, слива....) назвати що їх об'єднує одним словом);

Ігри: «Що зайве» Чому? Назвати відмінну ознаку. Як одним словом можна назвати решту предметів?; «Доміно»; «Я знаю (п'ять імен хлопчиків ...; дівчаток, міст, річок, одягу та ін.).

Уміння встановлювати відношення між предметами і поняттями (рід-вид)

Формувати уявлення, - поняття «рід» ширше, ніж поняття «вид». Усі представники будь-якого роду мають спільні, властиві лише йому ознаки, за цієї ознакою чи ознаками і відбувається об'єднання. (Гра: риба – короп; птах – ворона та ін..)

(Вправи. Ставляться питання, що включають родові (дерева, куші, квіти, риби, птахи тощо) і видові ознаки предметів (берези, дуби ...; шипшина, смородина,..; окунь, щука, плітка ...); питання: «Чого в лісі більше: дерев чи дубів?»; «Чого у полі більше: квітів чи ромашок?»).

Уміння розрізняти протилежні за значенням поняття: день – ніч; світло-темрява. (Вправи. Кислий - ...; білий- ...; добрий -....., сумний тощо).

Уявлення: «Що відбувається в природі в різні пори року».

Часові поняття: назва днів тижня та місяців у році, їх послідовність.

Спостереження за явищами природи у різні пори року та розповідь про них.

Систематичні спостереження за змінами, що відбуваються в житті рослин, тварин та діяльності людей (ігри, одяг дітей, заняття дорослих).

Встановлення зв'язку між змінами погоди і сезонними змінами в житті рослин, тварин і діяльності людей.

Розуміння послідовності зображених подій (3-4 малюнки).

Розуміння прихованого змісту сюжетних малюнків. Розвиток довільної уваги. Розвиток довільної уваги відбувається під час формування знань про властивості предметів та їх розташування у просторі, у процесі розвитку логічного мислення. Навчати управляти власною увагою (постійно називати вголос те, що потрібно тримати в полі власної уваги, більше міркувати вголос, на протязі тривалого часу утримувати свою увагу на тих чи інших предметах та їх окремих деталях, властивостях). Важливо розвивати мову та словниковий запас. Чим краще розвинена мова у дитини, чим вище рівень розвитку психічних процесів, тим раніше формується довільна увага. Розвиток дрібної моторики рук (Вправи. Виконання завдань з олівцем на папері (« Як хлопчику дійти до будинку?», «Як по річці пливатиме кораблик?», «Покажи шлях зайчика» тощо; малювання узорів; перемальовування малюнків (за прикладом проби Н.Гуткіної)).	Виконує завдання з малювання узорів; перемальовування малюнків.
--	---

2 клас

Зміст корекційно-розвивальних занять	Очікувані результати корекційного розвитку здобувачів освіти
Орієнтування у просторі Уміння визначати положення одного предмета відносно іншого, відносно самого учня в навколишньому оточенні (в класі, кімнаті, на шкільному подвір'ї), на малюнках, таблицях, схемах. Уміння знайти предмет за словесним описом його положення в реальній дійсності і на малюнках, схемах, таблицях.	Учень/учениця Уміє: визначати положення одного предмета відносно іншого, відносно самого учня в навколишньому оточенні; розмістити предмет за завданням учителя;

Уміння розмістити предмет за завданням учителя. Уміння розповісти про просторове розташування предмета, вживаючи слова, що виражають просторові відношення (прийменник в, на, біля, під, за, перед, поміж, після; прислівники справа-зліва, вліво-вправо, вгорі-внизу, справа-вліво та ін.). Уміння розповісти про зміну положення предмета, відтворити по пам'яті взаємне розміщення предметів. Уміння скласти схему і розповісти про розміщення предметів у класі, в кімнаті, у дворі, на шкільному подвір'ї. (Вправи з розрізнення правого і лівого боку тіла людини. Визначення правого і лівого боків на таблицях, схемах, малюнках; в знаходженні і розміщенні предметів за словесним описом їх положення в реальній дійсності і на схемах. Складання схем, рисунків добре відомого шляху, плану квартири, класу). Знання та уміння розповідати про різні властивості навколишніх предметів. Знайомство з матеріалами та їх властивостями. Матеріали (папір, дерево, скло, глина, гума, пластмаса, метал), їх назви. Властивості матеріалів: прозорість, твердість, крихкість, м'якість та ін.. Порівняння матеріалів за їх властивостями; предметів, виготовлених з одного і того ж матеріалу. Уміння добирати предмети, схожі із зразком за матеріалом. Уміння групувати різні предмети, виготовлені з одного й того ж матеріалу. Уміння виділяти в предметах частини, виготовлені з однакових і різних матеріалів. Уміння визначати матеріал, з якого зроблений предмет. (Вправи. Порівняння властивостей паперу й дерева (на прикладі паперового і дерев'яного куба) – міцність, вага, вплив вологості; скла і пластмаси (на	визначати предмет за категорією «попереду», «позаду», «справа», «зліва», «зверху», «знизу», «під», «між», «над» тощо; розповісти про зміну положення предмета, відтворити по пам'яті взаємне розміщення предметів; скласти схему і розповісти про розміщення предметів. Уміє: порівнювати матеріали за їх властивостями та предмети виготовлені з одного і того ж матеріалу; добирати предмети, схожі із зразком за матеріалом; групувати різні предмети виготовлені з одного й того ж матеріалу; виділяти в предметах частини, виготовлені з однакових і різних матеріалів. визначати матеріал, з якого зроблений предмет;
---	--

прикладі скляного і пластмасового посуду) – прозорість, крихкість, вага; гуми і пластмаси (на прикладі гумової і пластмасової іграшок) – гнучкість, твердість, вага; глини і скла (на прикладі глиняної та скляної вазочок) – міцність, прозорість, твердість; пластмаси і металу (на прикладі іграшкових машин) – міцність, гнучкість, і вага.

Вправи в доборі предметів, схожих із зразком за матеріалом.

Розподіл предметів в категорії: паперові, дерев'яні, глиняні, пластмасові, металеві, іграшки, предмети для навчання та ін.).

Розвиток логічного мислення

Уміння знаходити однакові властивості або ознаки предметів.

(Вправи. Знаходження серед декількох однакових іграшок або предметів однакові).

Уміння знаходити відмінне у властивостях предметів.

(Вправи. На малюнках знаходження предметів, що відрізняється від решти. Чим відрізняється предмети? Порівняно з першим роком навчання кількість предметів збільшується).).

Уміння порівнювати предмети.

Порівнювати предмет, сюжетні малюки між собою, знаходити схоже і відмінне.

Порівняння з використанням наочності.

(Вправи. Знайти відмінності на малюнках: Чим відрізняються ляльки ? Чим схожі?; Чим відрізняються садиби? Чим схожі?; Чим відрізняється осінній і зимовий ліс? Чим схожий? тощо). Порівняння на рівні уявлень. (Чим відрізняються, і чим схожі дуб і береза? Чим відрізняються, і чим схожі кіт і миша? тощо).

Уміння класифікувати предмети (знаходити спільну ознаку предметів і поєднувати їх в однорідну групу).

Називати предмети одним словом (посуд, іграшки, квіти, фрукти, меблі, овочі). Пояснити виконання.

порівнювати матеріали за їх властивостями.

Уміє: порівнювати предмети між собою, знаходити схоже і відмінне; класифікувати предмети (знаходити спільну ознаку предметів і поєднувати їх в однорідну групу); встановлювати відношення між предметами і поняттями (рід-вид;) розрізняти протилежні за значеннями поняття; **називати:** дні тижня та місяці у році, дотримуючись їх послідовності.

За допомогою дорослого робити спостереження та розповідати про явища природи в різні пори року та за зміни, що відбуваються в житті рослин, тварин та діяльності людей; встановлювати зв'язок між змінами погоди і змінами в житті рослин, тварин і діяльності людей в різні пори року.

(Гра «Що зайве» Чому? Назвати відмінну ознаку; Як одним словом можна назвати решту предметів? Чому?) Уміння встановлювати відношення між предметами і поняттями (рід-вид) (Даються питання, що включають родові (дерева, кущі, квіти, риби, птахи, комахи, звірі, тощо) і видові ознаки предметів (липа, калина, шука, синиця, муха, вовк тощо). Уміння розрізняти протилежні за значенням поняття: (Гіркий - ...; злий - ...; боязливий -... ; веселий - ... та ін.). Розвиток уявлення: «Що відбувається в природі в різні пори року». Часові поняття: назва днів тижня та місяців у році, їх послідовність. Спостереження за явищами природи в різні пори року та розповідь про них. Систематичні спостереження за змінами, що відбуваються в житті рослин, тварин та діяльності людей (ігри, одяг дітей, заняття дорослих). Встановлення зв'язку між змінами погоди кожної пори року і змінами в житті рослин, тварин і діяльності людей. Розуміння послідовності зображених подій (4-5 малюнки). Розуміння прихованого змісту сюжетних малюнків. Увага. Розвиток довільної уваги. Розширювати об'єм уваги (навчати утримувати кількість одночасно чітко усвідомлених об'єктів при сприйнятті); ✓ розширювати здатність не відволікатись від мети, цілеспрямовано і активно аналізувати об'єкти, тримати зосередженість на об'єкті уваги; ✓ розвивати здатність управляти власною увагою, переключати увагу на інший вид діяльності;	Розуміє та розповідає послідовність зображених подій (3- 4 малюнки). За допомогою дорослого розповідає про прихований зміст сюжетних малюнків. Прагне зосереджувати увагу на основних ознаках притаманних певним предметам, об'єктам, явищам; уміє контролювати свою увагу при складанні геометричних фігур і візерунків, при здійсненні аналізу форми, установленні симетричності, тотожності частин конструйованих фігур, розташуванні конструкції на площині, об'єднанні частин конструкції в єдине ціле.
---	--

✓ контролювати часті переходи стану дітей від активності уваги до повної пасивності (зміна складності завдання від складнішого до простішого, об'єму роботи, перехід від інтенсивної розумової напруги до іншого виду діяльності тощо). Вчити зосереджуватися на завданнях навчального матеріалу та не реагувати на зовнішні подразники. (Вправи на переключення уваги з одного виду діяльності на інший). Розвиток довільної уваги відбувається під час виконання вправ на формування уміння орієнтуватися у просторі, логічного мислення; під час переказу вербальної інформації близько до тексту; називання вголос інструкції виконання завдання, повторення етапів виконання. Розвиток дрібної моторики рук Вправи. Малювання узорів; перемальовування малюнків за прикладом проби Н.Гуткіної).	Уміє: перемальовувати узори, малюнки.
---	---

3 клас

Зміст корекційно-розвивальних занять	Очікувані результати корекційного розвитку здобувачів освіти
Розвиток наочно-образного мислення засобом конструювання Формування просторових уявлень та просторової орієнтації Уміння шляхом аналізу знаходити ідентичні форми. Уміння складати з деталей об'єкт за зразком. (Вправи: заповнення кількох різних за формою заглиблень у дошці відповідними фігурками, які треба скласти з двох частинок (різні модифікації дошки Сегена);	Учень/учениця Уміє шляхом аналізу знаходити ідентичні форми; складати з деталей об'єкт за зразком.

Складання з деталей об'єктів за зразками з поступовим ускладненням самої фігури; складання з деталей об'єктів за зразками з поступовим ускладнення самої фігури з включенням як необхідних деталей так і зайвих). Розвиток логічного мислення (на змісті матеріалів навчальних предметів другого класу). Виділення ознак предметів. Впізнання предметів по заданих ознаках. Уміння виділяти суттєві властивості предметів. Порівняння двох і більше предметів. Класифікація предметів і явищ (засвоєння дії класифікації (поділ предметів на класи, групи, виділенням в предметах тих чи інших ознак); правила класифікації. Уміння складати словесну характеристику класів у вже готовій класифікації. Уміння ділити об'єкти на класи відповідно до заданої основи. Уміння давати визначення поняттям. Формування уміння відносити об'єкти до родини (класу). Увага. Розвиток довільної уваги. Підвищувати концентрацію і стійкість уваги, вчити керувати увагою в умовах підвищених вимог до себе, подолання імпульсивності, характерної для затримки психічного розвитку. Вчити вербально називати умови виконання завдання, визначати основні етапи переказу текстів, інформації. Вчити свідомо спрямовувати увагу на певні об'єкти, тривалий час на них зосереджуватися, переборювати відволікання, переключати увагу на нові завдання та вміти розподіляти її.	Уміє: в межах вивченого матеріалу з різних навчальних предметів виділяти ознаки об'єктів; за допомогою учителя виділяти суттєві властивості предметів; порівнювати двоє і більше предметів; класифікувати предмети; давати словесну характеристику класів у вже готовій класифікації; уміє: ділити об'єкти на класи відповідно до заданої основи; використовувати засвоєнні поняття; відносити об'єкти до родини (класу). Уміє: зосереджувати увагу на об'єктах, даних наочно; намагається зосереджувати увагу на об'єктах даних уявно, мисленнєво, називати їх. Уміє: контролювати свою увагу при складанні геометричних фігур і візерунків, при здійсненні аналізу форми, установленні симетричності, тотожності частин конструйованих фігур, розташуванні
--	---

Розвивати вибірковість і диференційованість довільної уваги (розрізняти суттєве і другорядне у навчальному матеріалі). Вчити розподіляти увагу на зміст завдання, на свою поставу під час письма та на пояснення вчителя. (Вправи з використанням наочності в процесі оволодіння новим матеріалом; на перехід зосередження учнів від конкретного матеріалу до узагальненого, абстрактного. Розвивати вміння легко уявляти, викликати мисленнєві образи предметів і явищ, зосереджуватися на них. Вправи на зосередження на об'єктах, даних не тільки наочно, а й уявно, мисленнєво. Вправи на знаходження добре відомих предметів в умовах, що відволікають. Вправи на розпізнавання предмета за істотними ознаками контуру, на знаходження однакових предметів зоровим зіставленням їх форми – розташуванням, розміром, кольором. Вправи на вибір маршруту на основі зорового зіставлення різних напрямів руху. Вправи на пошук виходу з лабіринтів. Використання спеціальних вправ та дидактичних ігор на спостережливість та розвиток уваги тощо).	конструкції на площині, об'єднанні частин конструкції в єдине ціле. Прагне продуктивно використовувати своєю увагу в процесі виконання навчальних завдань.
--	---

4 клас

Зміст корекційно-розвивальних занять	Очікувані результати корекційного розвитку здобувачів освіти
Розвиток наочно-образного мислення засобом конструювання Уміння сприймати сенсорні еталони, виділяти об'ємні предмети в макропросторі, співвідносити форми об'ємних предметів і задані еталони форми. Уміння розчленовувати складну форму на складові частини, співвідносити відстань, визначати місце розташування й взаємовідношення між об'єктами.	Учень/учениця Уміє: сприймати сенсорні еталони, виділяти об'ємні предмети в макропросторі, співвідносити форми об'ємних предметів і задані еталони форми; порівнювати предмети за довжиною і шириною; виділяти функціональні частини у реальних предметах, визначати їх просторове взаєморозташування;

(*Вправи. Ознайомлення з деталями конструктора (кубик, цеглинка, брусок, трикутна призма), вчити розрізняти їх за формою і кольором на рівні зіставлення й пізнання. Учити простому аналізу споруд: виділяти форму, розмір, колір конструкторських деталей*).

Формування уявлення про протяжність предметів шляхом побудови доріжок різної довжини й ширини; уміння порівнювати предмети за довжиною і шириною. Збагачувати мовлення словосполученнями, наприклад: «доріжка червоного кольору довга (широка)», «доріжка зеленого кольору коротка (вузька)», «червона доріжка довша (ширша) за зелену», «зелена доріжка коротша (вужча) за червону». Конструкторські ігри «Збери за схемою» і «Нарисуй схему» [Барташнікова І.А., Барташніков О.О. Розвиток наочно-образного та логічного мислення у дітей 5-7 років. – Тернопіль: Богдан, 1998. – 89 с.].

Розвиток логічного мислення (на матеріалі навчальних предметів третього класу).

Виділення ознак предметів.

Уміння виділяти суттєві властивості предметів.

Порівняння предметів.

Класифікація предметів і явищ (засвоєння дії класифікації (поділ предметів на класи, групи, виділенням в предметах тих чи інших ознак); правила класифікації.

Уміння складати словесну характеристику класів у вже готовій класифікації.

Уміння ділити об'єкти на класи відповідно до заданої основи.

Уміння давати визначення
поняттям.

добирати необхідні деталі відповідно до зразка.

Уміє:	на матеріалі
навчальних	предметів для
третього класу	

виділяти ознаки предметів;

ВИДІЛЯТИ СУТТЄВІ ВЛАСТИВОСТІ

предметів; порівнювати предмети;

класифікувати предмети і

явища;

ділити предмети на класи

ВІДПОВІДНО ДО ЗАДАНОЇ ОСНОВИ;

давати визначення

ПОНЯТТЯМ;

ВІДНОСИТИ предмети до

родини (класу).

Формування уміння відносити об'єкти до родини (класу). Розвиток довільної уваги Розвивати розуміння конкретної задачі виконуваної діяльності. Тренувати довільну увагу (шляхом повторень і вправ) з метою виховання спостережливості у дітей. Розвивати довільну увагу засобами навчальної гри, оскільки вона завжди має постановку задачі; Тренувати увагу засобом відтворенням образу сприйнятого об'єкта. <i>(Спеціальні вправи, що тренують основні властивості уваги: обсяг, розподіл, концентрацію, стійкість і переключення. Використання вправ, на основі яких формується довільність уваги засобами розвитку волі та уважності як властивості особистості. Вправи на утримання уваги на одному й тому ж завданні якнайдовше (стійкість і концентрація уваги). Вправи на перехід уваги з одного об'єкта на інший, переходити від одного виду діяльності до іншого (переключення уваги). Вправи на підпорядкування уваги вимогам діяльності (довільність уваги). Вправи на визначення в предметах і явищах малопомітних, але суттєвих ознак і властивостей (спостережливості). Вчити розподіляти увагу між двома різноспрямованими завданнями.</i>	Уміє: утримувати увагу на одному й тому ж завданні тривалий час; переключати увагу з одного об'єкта на інший, переходити від одного виду діяльності до іншого; підпорядковувати увагу вимогам діяльності.
Розвиток наочно-образного мислення засобом конструювання Формувати уміння аналізувати об'єкт, виділяти в ньому основні частини й деталі, їх складові, визначати їх розміри, форму, просторові відношення й призначення.	Уміє:сприймати сенсорні еталони, виділяти об'ємні предмети в макропросторі, співвідносити форми об'ємних предметів і задані еталони форми; порівнювати предмети за довжиною і шириною; виділяти функціональні частини у

Учити аналізувати конструкторський зразок, співвідносити елементи зразка з частинами предмета, самостійно будувати за схемою. Навчати виділенню функціональних частин у реальних предметах, визначенню їх просторового взаєморозташування. Учити відтворювати споруду відповідно до зразка, визначати склад конструктивних деталей, особливості їх форми, розміру й розташування. Учити відтворювати в споруді знайомий предмет, знаходити його конструкторське рішення, планувати послідовність виконання дій з реалізації задуму конструкції. Навчати добирати необхідні деталі відповідно до зразка. Добиватися точного з'єднання конструкторських деталей при відтворенні споруди. (<i>Конструкторські ігри</i> «Місто майстрів», «Будинки для гостей з іншої планети», «Виставка машин», «Палац для казкових героїв», «Мости», «Морська подорож», «Лист з Квіткового міста», «Гра в чарівників», [Тарловская Н.Ф., Топоркова Л.А. Обучение детей дошкольного возраста конструированию и ручному труду: Кн. для воспитателей дет. сада и родителей. – М.: Просвещение; Владос, 1994. – 216 с.] Розвиток логічного мислення (на матеріалі навчальних предметів четвертого класу). Виділення ознак предметів. Впізнання предметів по заданих ознаках. Уміння виділяти суттєві властивості предметів. Порівняння двох і більше предметів.	реальних предметах, визначати їх просторове взаєморозташування; відтворювати споруду відповідно до зразка, визначати склад конструкторських деталей, особливості їх форми, розміру й розташування; добирати необхідні деталі відповідно до зразка. Уміє: на матеріалі навчальних предметів Природознавство, Математика для четвертого класу виділяти ознаки предметів; виділяти суттєві властивості предметів; порівнювати предмети, явища; класифікувати предмети і явища; ділити об'єкти на класи відповідно до заданої основи; давати визначення поняттям;
---	--

Класифікація предметів і явищ (засвоєння дії класифікації (поділ предметів на класи, групи виділенням в предметах тих чи інших ознак); правила класифікації. Уміння складати словесну характеристику класів у вже готовій класифікації. Уміння ділити об'єкти на класи відповідно до заданої основи. Уміння давати визначення поняттям. Формування уміння відносити об'єкти до родини (класу). Розвиток довільної уваги Розвивати довільну увагу з максимальною опорою на активну мислительну діяльність дітей. Розвивати вміння уважно сприймати навчальні вимоги та нову інформацію Розвивати увагу під час навчальної діяльності, як засобу формування контрольної функції, тобто здатності контролювати свої дії і вчинки, перевіряти результати своєї діяльності. Поступово і наполегливо розвивати прагнення домагатися мети, неодмінно зробити намічене; Формувати властивості уваги учнів на уроці і на цій основі поступово розвивати довільну увагу, формувати уважність як рису особистості. (<i>Вправи</i> на уважність, (знайди зайве, найкоротше слово, найдовше, слова, що означають назви рослин тощо). Вправи на тренування зорової пам'яті відтворенням образу сприйнятого об'єкта, що сприяє розвитку уваги. Вправи на спостережливість і подальше відтворення. Вправи на складання візерунка з пам'яті за зразком. Вправи на	відносити об'єкти до родини (класу). Уміє: концентрувати увагу тривалий час на конкретному предметі, завданні, керувати увагою в нових умовах виконання; зосереджуватися на об'єктах, даних уявно, мисленнєво, словесно, називати їх основні властивості; переключати та розподіляти увагу, контролювати її під час переключення на інший вид діяльності; визначати під час засвоєння нової інформації суттєві та другорядні моменти.
--	--

розрізнення геометричних візерунків у складних комбінаціях. Вправи типу «Доповни відповідь»; «Поправ товариша»; «Хто скаже коротше і точніше?»; «Наведи приклад» тощо).	
---	--

Методичні рекомендації до корекційно-розвивальних занять із формування когнітивної сфери дітей із затримкою психічного розвитку

Формування знань про властивості предметів та їх розташування у просторі.

Засвоєння понять про форму, величину, розміщення предметів у просторі відбувається водночас із формуванням мислительних дій та операцій: аналізу, порівняння, узагальнення.

Формування таких знань і вмінь має певні особливості. Спочатку дітям доступне усвідомлення форми предметів, дещо пізніше – величини. Вміння орієнтуватися в просторових напрямках вони засвоюють пізніше. Тривалий час процес орієнтування, який здійснюють діти, має бути максимально розгорнутим та потребує мовленнєвого супроводу. Ще складніше дітям вдається визначати та словесно опосередковувати розміщення предметів у просторі. Розвиток цієї навички відбувається поступово. Спочатку формується вміння виконувати дію з предметами за допомогою словесного супроводу дорослого. Вміння самостійно словесно позначати взаєморозташування предметів діти опановують з труднощами. Складність формування цих умінь пов'язана з тим, що діти під час виконання мають спиратися не на реальний конкретний образ, а на абстрактний.

На початку навчання діти ознайомлюються з кольором предметів. Під час формування уявлення про колір послідовно виконуються такі завдання: добирання предметів конкретного кольору за наочним зразком, за словесною інструкцією; добирання предметів такого само кольору, як і тло; складання

груп предметів однакових за кольором; конструювання та аплікація з урахуванням кольору; викладання узорів, орнаментів з мозаїки.

Вивчення форми предметів починається з аналізу та узагальнення конкретної форми. Спочатку вона членується на складові, серед яких виділяють головні, суттєві ознаки, які відрізняють її від інших форм. Встановлення відмінних та спільних ознак відбувається шляхом порівняння форм, що вивчаються, наприклад: квадрат – прямокутник, квадрат – трикутник, коло – овал, квадрат – коло тощо. Після детального аналізу кожної форми слід дати дітям завдання відтворити її: побудувати з паличок, намалювати в повітрі, на папері, вирізати, виліпити з глини чи пластиліну. Пропонується також виділити аналогічні форми серед предметів оточення, на малюнках. Це сприяє розвитку вміння аналізувати, порівнювати, абстрагувати форму від конкретного предмета. Для закріплення знань про форму дітей можна вчити перетворювати фігури: з однієї чи кількох геометричних фігур побудувати нові шляхом їх реконструкції або сполучення; виконати завдання на домальовування незавершених контурів фігур або предметів, які включають форми, що вивчалися. Треба пам'ятати: під час виконання усіх видів діяльності діти повинні розповідати про те, що вони роблять, вміти називати кожну форму, що вивчається відповідним словом.

Діти швидше засвоюють уявлення про величину, якщо активно залучаються до різних видів конструювання: за зразком, за планом, до довільного конструювання тощо. Під час складання розрізаних картинок, фігур з паличок, з геометричної мозаїки, конструкцій із різного будівельного матеріалу діти аналізують форму предметів, порівнюють їх між собою та зразком, зіставляють частини предметів, використовують умовні мірки, зіставляють величини шляхом накладання і прикладання. До того ж конструювання є ефективним способом корекції просторового сприймання.

Під час складання предмета діти встановлюють залежність між цілим і частинами, усвідомлюють можливість розчленування його на частини, а потім знову створення єдиного цілого, що має надзвичайно важливе значення для корекційного розвитку просторового аналізу та синтезу.

Важливим етапом корекційної роботи є формування уявлень про напрямки простору, зокрема вміння орієнтуватися на місцевості, на площині, розуміти розташування предметів у просторі.

Розвиток уміння орієнтуватися в напрямках простору в дітей відбувається поетапно. Спочатку вони спроможні визначити правий, лівий бік у себе та у свого співрозмовника лише в конкретній ситуації, супроводжуючи процес орієнтування розгорнутим мовленнєвим супроводом. Згодом провідною стає зорова оцінка, при цьому діти спочатку дивляться на свої руки, потім переводять погляд на руки вчителя, а вже потім відповідають. На завершальному етапі процес орієнтування проходить згорнуто, діти швидко дають правильну відповідь.

Достатню увагу треба приділити виробленню вміння орієнтуватися в сторонах предмета, який знаходиться перед дитиною – визначати орієнтири на аркуші паперу, у зошиті, на дошці; вміти визначати верх і низ, правий і лівий бік тощо. З цією метою можна застосовувати такі корекційні вправи: позначити лівий верхній кут аркуша однією умовною міткою, нижній – іншою, середину, ще іншою; поділити аркуш на визначену кількість частин і виконувати за вербальною інструкцією малюнок у кожній з цих частин. З цією ж метою даються завдання на штрихування предметів або геометричних фігур, малювання смужок: зліва направо, знизу – доверху, похило.

Важливим етапом формування просторових понять є розвиток уявлення про розташування предметів один відносно одного. Опанування вмінням визначати просторові відношення між предметами пов'язане з розумінням складних логіко-граматичних конструкцій з прийменниками та

прислівниками «за», «перед», «між», «біля», «близько», «далеко» й ін. та вмінням застосовувати їх у мовленні; розумінням просторових відношень між предметами, які висловлюються відмінковими формами слів, тобто безприйменниковими конструкціями. Ці вміння діти набувають у процесі активних дій з предметами та їх зображеннями в грі, під час складання орнаментів з мозаїки за словесною інструкцією тощо.

Водночас з формуванням уявлень і понять відбувається розвиток мовлення учнів. Їхній активний словник поповнюється новими словами, які позначають властивості предметів, опосередковують їх просторові відношення. Діти вчаться складати прості поширені речення про власну діяльність. Все це збагачує емпіричний досвід учнів, удосконалюється їхня розумова діяльність, сприймання, увага; знання про властивості предметів складаються в певну систему.

З третього року навчання пропонується система вправ на ***розвиток наочно-образного мислення засобом конструювання.***

В процесі занять передбачається розв'язання низки корекційно-розвивальних завдань: збагачення сенсорного досвіду; закріплення первинних уявлень про колір, форму, розмір, об'єктів дійсності, взаєморозташування в просторі їх елементів; розвиток наочно-дійового й наочно-образного мислення, а також практичне використання цих властивостей у створюваних за допомогою прийомів конструкторської діяльності моделях об'єктів. Значна увага приділяється також розвитку словесно-логічного мислення: операцій аналізу, порівняння, узагальнення, розвитку дій класифікації.

Формування наочно-образного мислення засобом конструювання відбувається у певній послідовності. На початку (третій рік навчання) пропонується система вправ покликана формувати просторові уявлення та просторову орієнтацію. Тут передбачається виконання вправ різної

складності: від найпростіших, де треба шляхом аналізу знайти ідентичні форми, до складання з деталей об'єкту за зразком.

Стимульний матеріал: дошка з кількома заглибленнями певної форми і набір фігурок такої самої форми, що розпилені навпіл (різні варіанти дошки Сегена); вирізані з картону чи пластика фігурки, одна з них розкреслена на відповідні складові частини (використовується як зразок, коли дитина не може самотійно впоратися із завданням) та набір деталей – частин фігурки; дві однакові фігурки, вирізані з картону чи пластика, одна з яких розкреслена на деталі, і набір деталей. П'ять з них (основні) ідентичні складовим фігурки і п'ять лише схожі на них. У міру опанування дитиною уміння складати за зразком складність фігурок зростає.

На наступному етапі (четвертий-пятий рік навчання) застосовуються спеціальні дидактичні вправи, в ході яких діти знайомляться з різними об'ємними і площинними формами, вчать діям зіставлення, вибору за зразком, вичленення з цілого частин, визначення форми кожної з них, уявного розчленовування складної форми на складові, установлення взаєморозташування частин. Діти також вчать порівнювати однорідні предмети за розміром, формою, користуючись діями накладання й докладання, моделювати просторові відношення між предметами в процесі конструювання, а також аналізувати зразок у процесі орієнтувальної діяльності, яка є основою формування діяльності виконавчої. Як основні завдання доцільно використовувати конструкторські ігри «Зberi за схемою» і «Нарисуй схему», [Барташнікова І.А., Барташніков О.О. Розвиток наочно-образного та логічного мислення у дітей 5-7 років. – Тернопіль: Богдан, 1998. – 89 с.]

Для успішного оволодіння самотійним конструюванням діти повинні бачити й виділяти в предметі ті просторові властивості, які повинні бути відображені в конструкції. З цією метою проводяться спеціальні ігри і

вправи, спрямовані на розвиток у дітей сприйняття просторових властивостей об'єктів, тобто тих, що забезпечують сенсорний розвиток. Це ігри на актуалізацію знань про форму предмета, його розмір, просторове розташування.

Діти повинні, використовуючи будівельний конструктор та дивлячись на схематичне зображення предмета, зібрати його з деталей, які є в їх розпорядженні. При цьому особлива увага звертається на те, щоб зібрана дитиною конструкція повністю відповідала зразку.

Перш ніж розпочати конструювання, дитині пропонується розповісти про призначення предмета, виділити найважливіші частини й описати їх форму. Після того, як конструкція зібрана, психолог разом з дитиною аналізує, чи все зроблено правильно, розглядає помилки і способи їх виправлення. Поступово гра має ускладнюватися: збільшується кількість деталей, які використовуються для конструкції.

Розвиток логічного мислення включає формування цілеспрямованого, послідовного ***аналізу***, що покладений в основу уміння знаходити однакові та відмінні властивості або ознаки предметів.

У дітей із затримкою психічного розвитку дія аналізу формується тривалий час. На початку навчання, коли діти самостійно розглядають предмет, вони майже нічого не можуть розповісти про його властивості; дивлячись на предмет, не аналізують його, а лише пригадують, що чули про нього раніше. Діти зазвичай висловлюють емоційну оцінку; інколи називають одну-дві ознаки, а потім вдаються до фрагментарного переліку частин об'єкта, називаючи при цьому окремі його властивості або ж знайомі кольори. Вміння проводити різнобічний і послідовний аналіз закладається в дітей під час формування знань про властивості предметів та їх розташування у просторі. Якщо діти навчилися розрізняти кольори, основні геометричні фігури, ознаки величини, варіанти розміщення в просторі предметів та їх

частин, то аналіз об'єкта значно полегшується. На основі цих умінь в дітей формується прийом аналізу. Водночас бесіда з ними про об'єкт, який сприймається, вимагає від дорослого змістовних і послідовних запитань, які він попередньо продумує, а від дітей – вміння слухати відповідь свого співрозмовника, доповнювати або виправляти його висловлювання, добирати найбільш точні слова для вираження своєї думки.

Поки діти ще не опанували вміння аналізувати, розглядати та розповідати про предмет треба в такій послідовності: спочатку діти відповідають на запитання, які характеризують предмет в цілому, потім виділяють його основні частини, розповідають про їх властивості, визначають просторове розміщення частин одна відносно одної, виділяють дрібніші деталі, характеризують їх і, врешті-решт, ще раз розповідають про цілісне зображення предмета. Безумовно, правильна організація аналізу залежить від того, наскільки вміло дорослий ставить запитання, оскільки саме вони спонукають дітей ретельно розглядати предмет, порівнювати окремі частини, виділяти достатню кількість ознак, дійти до висновку – які з них суттєві.

Для активізації пізнавальної діяльності дітей у процесі аналізу предмета важливо водночас забезпечити тісний зв'язок між спостереженням, практичною діяльністю та розвитком мовлення. Організувати практичну діяльність, спрямовану на з'ясування певних ознак об'єкта, можна при безпосередній дії з ним. Наприклад, під час ознайомлення з листям та плодами різних видів дерев діти порівнюють їх накладанням один на одного, обводять контури листків, вимірюють їх, визначають на дотик особливості поверхні тощо. В інших випадках доцільно застосувати продуктивні форми діяльності – зображення об'єкта за допомогою аплікації, малювання, розфарбовування, виготовлення виробів з природного матеріалу. Цей вид

діяльності допомагає дитині показати, як вона сприймає об'єкт, тобто те, про що вона ще не уміє розповісти.

Визначення подібності та відмінності двох і більше предметів, які зіставляються, а також змін, що відбулися з конкретним предметом чи групою предметів, здійснюється **порівнянням**. На початку навчання діти частіше всього не розуміють, що означає порівняти. На прохання порівняти два предмети вони розповідають спочатку про один з них, виділяючи при цьому переважно яскраві або добре знайомі з практичного досвіду деталі; потім переходять до опису іншого, не зіставляючи його ознаки з аналогічними ознаками попереднього. Встановлення схожих і відмінних ознак предметів, які порівнюються, для дітей залишається складним навіть після детального, проведеного за допомогою дорослого аналізу кожного з них. Так, встановивши відмінні ознаки об'єктів, що порівнюються, вони не можуть визначити подібні і навпаки, виділяючи спільні ознаки порівнюваних об'єктів, не можуть назвати відмінні.

Вміння проводити аналіз та порівнювати об'єкти в дітей формується досить тривалий час. Його основи закладається під час вивчення засвоєння знань про властивості предметів та їх розташування у просторі коли діти набувають практичного досвіду зіставлення форми двох фігур. Визначаючи колір або величину двох предметів, вони порівнюють їх з аналогічними властивостями інших предметів. Опанувавши вміння бачити схожість предметів за однією, двома ознаками, діти вчаться помічати однорідні властивості в несхожих об'єктах (наприклад, яблуко й огірок однакового кольору, але різної форми тощо). В подальшому навчанні на доступному матеріалі потрібно постійно залучати дітей здійснювати порівняння окремих об'єктів, підводити їх до розуміння, що порівняти – це значить визначити схоже і відмінне в двох чи кількох об'єктах.

У процесі ознайомлення з довкіллям формуються елементарні загальні **поняття**, наприклад: «дерева», «птахи», «комахи» тощо. Засвоєння родових понять, з одного боку, передбачає знання конкретних предметів (тварини – це вовк, ведмідь, лисиця, заєць), а з другого – знання узагальненої назви групи предметів (сорока, ворона, синиця, горобець – це птахи).

Спочатку засвоєння родових понять відбувається в процесі практичної діяльності. Для того, щоб поділити предмети або їх зображення, наприклад овочі й фрукти, на відповідні групи, діти повинні знати та вміти називати загальні ознаки, на основі яких ті чи інші предмети належать до певної родової групи. Виділення дитиною суттєвої ознаки, на основі якої вона створює ту або іншу групу однорідних предметів, підкріплюється наочно. Ця практична діяльність є підґрунтям виконання аналогічних дій подумки. Систематичне виконання таких вправ готує дитину до словесної класифікації, зміст якої полягає в тому, що дитина не ділить реальні предмети на групи, а, поділивши їх «в умі», називає кожную групу узагальнюючим словом, наприклад «рослини», і перераховує конкретні об'єкти, які об'єднує це поняття.

Методика формування елементарних загальних понять, враховуючи особливості пізнавальної діяльності дітей із затримкою психічного розвитку, полягає в наступному: спочатку дорослий демонструє ознаки, які слугують основою для об'єднання предметів (їх зображення), що вивчаються, в групи за родовою ознакою; потім залучає дітей до практичної діяльності, яка полягає у створенні груп предметів; і лише після цього починає застосовувати вправи на словесну класифікацію.

Для організації практичної діяльності дітей під час формування родових понять рекомендуються такі прийоми: поділ предметних малюнків на 2, 3, 4 групи; підбір декількох однорідних предметів до однієї або двох із відповідних груп; вилучення з групи предметів, які не підходять та утворення

нової групи. Після опанування цією навичкою діти виконують вправи на словесну класифікацію з опорою на наочний матеріал: розглянувши представлені на набірному полотні 15 – 20 предметних малюнків, вони їх не ділять на групи, а, логічно розподіливши наочний матеріал «в умі», класифікують його відразу в словесній формі.

Формування уявлення: «Що відбувається в природі в різні пори року», бажано здійснювати під час безпосередніх спостережень на екскурсіях та прогулянках. Зміст цієї роботи полягає в організації спостережень за станом природних об'єктів довкілля, встановлення причинно-наслідкових зв'язків та залежностей тих змін, які відбуваються з цими об'єктами.

Розвиток логічного мислення, починаючи з третього року навчання (другий клас) здійснюється шляхом добору спеціальних корекційних вправ, які входять до змісту навчальних предметів 2-4 класів. Структурування цих вправ, які, з одного боку, покликані розвивати логічне мислення (конкретні розумові дії), а з другого – сприяти засвоєнню програмового матеріалу, відбуваються на таких засадах:

- враховуються особливості пізнавальної діяльності учнів із затримкою психічного розвитку, що можуть впливати на процес розвитку конкретної розумової дії;
- задається алгоритм формування конкретної розумової дії;
- фактичний зміст вправ доцільно зіставляти зі змістом навчального матеріалу, який учні опановують на даному етапі навчання.

Зміст корекційних вправ має охоплювати основні етапи формування розумової дії, а саме:

- попереднє ознайомлення з метою дії, її орієнтиром і тим, як її потрібно виконувати;
- виконання дії у зовнішньому, матеріалізованому, розгорнутому вигляді. При цьому учні засвоюють зміст дії (склад всіх її операцій, правила

та послідовність їх виконання). Водночас дорослий здійснює об'єктивний контроль за виконанням кожної наступної операції;

- мовленнєве опосередкування всіх операцій дії. При цьому дія поступово узагальнюється, згортається.

Під час **формування вміння виділяти ознаки** предметів необхідно вчити дітей виділяти ознаки, які характеризують конкретні об'єкти: форму, розмір, колір, розміщення та ін. Наприклад, запропонувати учням намалювати культурну чи дикорослу рослину, частину якої вони люблять споживати, розповісти про неї (розташування її на рослині, колір, форма, розмір, смак); розповісти, за якими ознаками впізнають ту чи іншу рослину, тварину та ін. Застосовуються вправи, зміст яких передбачає опис об'єкта з якого треба впізнати об'єкт. Наприклад, відгадай, про яку рослину йде мова, намалюй її плід: «Стебло стелиться по землі, листки великі, з зубцями, жорсткі, квітки великі, жовті, плоди великі, найчастіше круглі». З цією ж метою використовуються загадки, наприклад: «Сидить дівчина в коморі, а коса її надворі», «Одежин багато має – жодну не застібає».

Пропонувати завдання: назвати основні ознаки пір року: літа, осені, зими, весни. Для відповіді на стан природи в різні пори року можна користуватися таким планом:

- як розташоване Сонце над Землею у цю пору року, на відміну від попередньої?

- довшим чи коротшим став день?

- як змінилася температура повітря?

- які опади?

- як змінилися водойми?

Формування уміння виділяти суттєві ознаки предметі. Під суттєвими ознаками маються на увазі ознаки, кожна з яких достатня, щоб можна було відрізнити конкретний предмет від решти предметів.

Школярам пропонується ряд слів, де п'ятеро слів згруповані, одне відособлене. Потрібно виділити два слова, найсуттєвіші.

Приклади завдань.

Сад (рослина, садівник, собака, паркан, земля) – відповідь: *рослина, земля;*

Річка (берег, риба, жабування, рибалка, вода) – відповідь: *берег, вода;*

Куб (кути, бік, креслення, камінь, дерево) – відповідь: *кути, бік;*

Читання (очі, книга, картина, друк, слово) – відповідь: *очі, друк;*

Гра (шахмати, гравці, штрафи, правила, покарання) – відповідь: *гравці, правила;*

Ліс (листя, яблуня, мисливець, дерево, кущі) – відповідь: *дерево, кущі;*

Місто (автомобіль, будинки, натовп, вулиця, велосипед) – відповідь: *будинки, вулиця;*

Спів (дзвін, голос, мистецтво, мелодія, оплески) – відповідь: *голос, мелодія;*

Лікарня (сад, лікар, приміщення, радіо, хворі) – відповідь: *приміщення, хворі.*

Корекційні вправи для розвитку **дії порівняння** мають таку структуру:

1. Визначається, для чого потрібно проводити порівняння, з якою метою.
2. Виділяються ознаки об'єктів, які порівнюються.
3. Виділяються загальні ознаки об'єктів відповідно до окресленої мети та визначених ознак.
4. Виділяється основа для порівняння (одна із суттєвих ознак).
5. Порівнюються об'єкти за цією ознакою.
6. Робиться висновок про подібність, схожість і відмінність цих об'єктів відповідно до наміченої мети

Під час виконання таких вправ слід пам'ятати, що труднощі засвоєння дії порівняння у дітей із затримкою психічного розвитку можуть бути пов'язані з невмінням диференціювати значення слів «подібні» і «відрізняються», з неправильним розумінням значення слова «подібні». Часто виникають труднощі під час виділення ознак через недосконалий аналіз, що характеризується малим обсягом, недостатнім диференціюванням, відсутністю цілеспрямованості та системності. Під час виділення основи для порівняння (однієї із суттєвих ознак) можуть виникати труднощі, зумовлені відставанням у розвитку первинного узагальнення або поняття, що охоплює предмети, між якими існує це відношення. До того ж дуже часто ускладнення виникають через відсутність цілеспрямованості й плановірності операцій, що охоплюють весь спосіб дії.

Запобігати та усувати недоліки слід від початку вивчення дітьми найпростіших понять. Насамперед на доступному матеріалі потрібно постійно залучати учнів здійснювати порівняння окремих об'єктів, підводити їх до розуміння, що порівняти – це означає знайти схоже і відмінне в об'єктах, явищах.

Зразки вправ на порівняння.

Назвіть спільну ознаку:

ялини і сосни;

берези й осики;

малини і смородини;

ромашки і гвоздики;

голуба і дятла;

горгобця і ворони.

Чим відрізняються:

осінь від весни;

літо від зими;

дерево від куща;
білий гриб від мухомора;
листяне дерево від хвойного.

Дія порівняння формується успішніше, коли діти на практиці знайомляться з властивостями об'єктів.

Спочатку діти під керівництвом дорослого визначають послідовність порівняння об'єктів, наприклад:

- належність до певної групи об'єктів (комахи, птахи, звірі);
- зовнішня будова (розмір, масть, особливості окремих частин тіла);
- середовище існування.

Спільне складання плану вчить дітей виділяти орієнтири порівняння, послідовно вирізняти ознаки об'єктів для співставлення, отже, формує планомірність способу дії. Наприклад, під час формування поняття «хвойні рослини» учням можна запропонувати порівняти сосну і ялину за таким планом:

Спільні ознаки	Відмінні ознаки
1. До якої групи дерев належить ялина, сосна?	1. Чим відрізняються ці рослини (розміщення гілок, особливості хвої)?
2. Що спільного в будові цих рослин?	2. В яких умовах ростуть ці рослини?

Порівняння за зовнішніми конкретними ознаками може охоплювати найрізноманітніші об'єкти. Наприклад: порівняй дерева за стовбуром, корою, листям, плодами, насінням, навчись пізнавати за зовнішнім виглядом дерева й кущі саду, овочі, бур'яни. Навчись розпізнавати (взимку) дерева за розміщенням гілок, кольором кори тощо.

Структура корекційних вправ, спрямованих на розвиток розумової дії узагальнення, представлена наступним чином.

1. Визначається, для чого потрібне узагальнення, яка його мета.
2. Встановлюються різні ознаки узагальнюючих об'єктів.
3. Виділяються загальні ознаки узагальнюючих об'єктів відповідно до наміченої мети.
4. Визначається міра значущості виділених загальних ознак відповідно до окресленої мети.
5. Робиться висновок про спільність об'єктів або про можливість введення певного об'єкта в систему схожих за суттєвою ознакою об'єктів.

У процесі виконання вправ на узагальнення у дітей із затримкою психічного розвитку можуть виникати труднощі через недосконалий аналіз, який звужує кількість об'єктів, що потрібно вводити у процес узагальнення, та обмежує кількість ознак конкретного об'єкта. Часто малодоступним є виділення загальних ознак об'єктів (відповідно до мети) через відставання у розвитку первинного узагальнення або поняття, що охоплює предмети, між якими існує спільність. До того ж у дітей спостерігається поверхове уявлення про конкретні предмети і недостатнє розуміння їх понятійного змісту, про що свідчить виділення утилітарних або функціональних ознак предметів. Часто через інертність мислення діти неспроможні абстрагуватися від певних стереотипних уявлень.

Запобігання та усунення таких труднощів відбувається шляхом виконання вправ, під час яких учні вчаться виділяти ознаки, які характеризують певний об'єкт, на зразок тих, що використовуються як пропедевтичні для формування порівняння.

Наприклад: «Відгадай, про який предмет можна сказати: білий, солодкий, твердий; жовтий, продовгуватий, кислий», «Назви ознаки літа, осені, зими, весни».

Такі вправи є підґрунтям для усвідомлення внутрішнього змісту об'єкта, який визначає загальна істотна ознака, характерна для групи об'єктів.

Важливо підвести учнів до свідомого виділення цієї ознаки за допомогою запитань. Наприклад: «З чого зроблені ці предмети? Який предмет не підходить і чому?». Важливим моментом у процесі підготовки до узагальнення є розвиток вміння порівнювати предмети між собою, зіставляти суттєві ознаки окремого предмета і відповідного родового поняття. Систематичне виконання вправ на порівняння виробляє вміння абстрагуватися від існуючого стереотипу, відтак, переносити його на узагальнення. До того ж корекційний розвиток узагальнення у дітей із затримкою психічного розвитку вимагає застосування достатньої кількості вправ, пов'язаних із віднесенням видової ознаки предмета до родового поняття; усвідомлення понятійного слова-терміна. Зважаючи на недосконале сприймання цієї категорії дітей, у вправах спочатку слід обмежувати кількість об'єктів, що вводяться у процес узагальнення.

Структуру корекційних вправ, спрямованих на розвиток розумової дії класифікації, можна представити таким чином.

1. Визначається, для чого потрібна класифікація, її мета.
2. Визначаються відмінні ознаки об'єктів, які потрібно класифікувати.
3. Порівнюються між собою об'єкти за загальними і відмінними ознаками (виконання цієї операції охоплює систему операцій розумової дії порівняння) відповідно до окресленої мети.
4. Виділяються лінії або підстава для класифікації відповідно до мети і встановлених загальних і відмінних ознак та вербалізуються.
5. Розподіляються об'єкти за наміченими лініями або підставою.
6. Називається кожна виділена група об'єктів.
7. Робиться висновок про те, що розподілення об'єктів за виділеною підставою і об'єднання їх у групи здійснено відповідно до наміченої мети.

Проведення зазначених операцій під час класифікації пов'язане з перебігом аналізу, порівняння, узагальнення, тому ефективність корекційних вправ залежатиме від рівня розвитку останніх.

Водночас, добираючи завдання для класифікації, потрібно пам'ятати таке:

- у процесі однієї класифікації можна застосовувати лише одну ознаку, за якою певні об'єкти поділяються на групи або класи;
- об'єкти класифікації мають взаємно виключати один одного;
- всі об'єкти, які подаються, після класифікації мають бути віднесені до відповідного класу;
- поділ на класи під час класифікації має бути неперервним, тобто необхідно розглядати найближчий підклас, а не «перескакувати» на віддалений. Інакше не всі об'єкти підлягатимуть класифікації. І вона здійснюватиметься неправильно.

У процесі корекційного розвитку класифікації слід застосовувати вправи, під час яких формуються різні уміння, а саме:

- ***називати класифіковану групу об'єктів узагальнюючим словом-терміном.***

Наприклад: *рослини розподілено на три групи:*

кульбаба ліщина береза ромашка калина сосна

мак смородина тополя

Добери напис до кожної групи: а) дерева; б) кущі; в) трави.

Складаючи такі вправи, треба враховувати, що об'єкти (їх кількість невелика), які вводяться у завдання, мають бути добре знайомі учням. Забагато об'єктів школярі неспроможні проаналізувати.

- ***вправи для формування вміння поділяти об'єкти за певною ознакою.***

У них даються об'єкти, які потрібно класифікувати, та ознака класифікації. Наприклад:

Прочитай назви рослин: лугова гвоздика, тополя, жито, ялина, конвалія, береза.

Назви трав'янисті рослини. Назви дерева.

Для того, щоб уникнути формального виконання завдання, учні мають пояснити зміст виділеної ознаки (які рослини називають трав'янистими, а які – деревами), чому конкретний об'єкт слід віднести до відповідної групи рослин.

· вправи для формування вміння відносити конкретний об'єкт до родини (класу).

У вправах дається перелік об'єктів, які потрібно віднести до відповідної родини (класу).

Наприклад.

Назви одним словом цих тварин:

а) соловей, грак, іволга – це ...

б) бджола, мурашка, попелиця – це ...

в) козуля, білка, лисиця – це ...

· вправи для формування вміння визначати ознаку класифікації.

Пропонуються об'єкти, які потрібно розподілити на групи. Наприклад: *ворона, сойка, чайка, лебідь, зозуля, журавель.*

Для того, щоб виконати завдання, слід визначити ознаку класифікації («птахи лісу» – «птахи водойми»). Для цього потрібно знати характерну ознаку кожного об'єкта та родини, до якої він належить, суть родово-видових відношень. Спочатку об'єкти, які класифікуються, бажано пред'являти в наочній формі. Зважаючи на недосконалий аналіз учнів, педагог допомагає характеризувати кожний об'єкт, виділяти його суттєву ознаку, визначати належність конкретного об'єкта до відповідної родини, робити висновок про

можливість поділу об'єктів на відповідні родини. Поступово такі вправи слід ускладнювати. Нехай учні вчаться пояснювати, за якою ознакою проведено класифікацію.

Наприклад: Прочитай слова кожної групи. Поясни, чому об'єкти поділили саме в такий спосіб: *жито пшениця кукурудза; соняшник цукровий буряк льон-довгунець; яблуна абрикоса полуниці.*

У процесі корекційного розвитку уваги враховуються такі особливості.

Рівень успішності дитини, продуктивність навчальної діяльності багато в чому залежить від рівня сформованості уваги.

Виділяють три основних види уваги: мимовільна, довільна, післядовільна. Мимовільна увага виникає як би сама собою, без зусилля волі. Саме цей вид характерний для пізнавальної діяльності дітей із ЗПР першого року навчання. У свідомості дітей фіксується найбільш яскраве, емоційне. До кінця молодшого шкільного віку, в процесі гри, навчання, спілкування з дорослими та однолітками – розвивається довільна увага, виникнення якої вимагає від дитини вольових зусиль. Довільна увага характеризується тим, що дитина навчається робити не те, що хочеться, а те, що необхідно. Характерними ознаками післядовільної уваги, можна назвати виникнення інтересу, захопленість справою, появу натхнення, які зазвичай знімають вольову напругу.

Спостерігаючи за поведінкою дитини під час уроків, за поведінкою в школі, можна дізнатися, які види уваги переважають у навчальній діяльності. Крім цього, можна визначити і рівень розвитку властивостей уваги: об'єму, стійкості, розподілу, переключення. Про об'єм уваги дізнаються з того, скільки об'єктів дитина може свідомо утримати в своїй пам'яті за короткий проміжок часу. Стійкість уваги – здатність зберігати тривалий час зосередженість в діяльності, здатність відволіктися від усього стороннього. Протилежною властивістю до стійкості уваги є відволікання уваги.

Розподіл уваги – вміння виконувати декілька видів діяльності за один і той же час. Переключення уваги – свідомий перехід від одного об'єкта до іншого. Швидкість переключення залежить від індивідуальних особливостей кожної дитини.

На початку систематичного навчання у дітей із ЗПР виявляється несформованою увага, відзначаються нестійкість, неуважність, низька концентрація, труднощі переключення. Особливості уваги дітей із ЗПР першого року навчання виявляються в тому, що вона викликається зовні привабливими предметами. Увага зберігається доти, доки зберігається інтерес до сприйманих предметів, подій, людей. Увага у цьому віці рідко виникає під впливом будь-якої поставленої мети. Діти із ЗПР першого року навчання зосереджують увагу на привабливих картинках зазвичай на 12-20 секунд. Час зосередження у них у 1,5 – 2 рази менше, ніж у їх однолітків з нормальним розвитком. Тобто, увага у цих дітей є мимовільною. Зниження здатності розподіляти і концентрувати увагу особливо виявляється в умовах, коли виконання завдання здійснюється при наявності одночасно діючих мовних подразників, що мають для дітей значний смисловий і емоційний зміст.

Недоліки організації уваги обумовлені слабким розвитком інтелектуальної активності дітей, недосконалістю навичок і умінь самоконтролю, недостатнім розвитком почуття відповідальності і інтересу до навчання. У дітей із ЗПР цього вікового періоду спостерігається зниження здатності контролювати і концентрувати увагу, відзначається нерівномірність і сповільненість розвитку уваги та широкий діапазон індивідуальних розходжень. Так, в одних дітей максимальне напруження уваги і найбільш висока працездатність виявляються на початку уроку, а в інших – після, тобто їм необхідний додатковий період для включення в діяльність.

При затримці психічного розвитку недостатній рівень уваги є однією з істотних і помітних особливостей пізнавальної діяльності. У школярів

третього року навчання спостерігається розсіювання уваги, часті відволікання, нездатність зосереджуватися на навчальному матеріалі більше 10 хвилин, періодичність в зосередженні. У більшості учнів ослаблена увага до вербальної інформації, навіть під час цікавої, емоційної розповіді ці діти починають відволікатися на зовнішні подразники, справи, втрачають суть розповіді. Неможливість зосередитися на завданні викликає у одних роздратування, у інших – категоричну відмову від роботи, особливо, якщо це новий матеріал. Як наслідок у дітей розвивається крайня невпевненість у власних силах, незадоволення навчальною діяльністю.

Корекцію уваги успішніше проводити в процесі групової роботи – групової взаємодії дітей у грі або на уроці. Крім того, ці заняття може проводити не лише психолог, а й учитель під час уроку.

Дослідження психологів і педагогів свідчать, що різні властивості уваги не однаково впливають на успішність навчання дітей з різних предметів. Наприклад, у процесі вивчення математики провідним буде обсяг уваги. Успішність опанування українською мовою пов'язана з точністю розподілу уваги, навчання читанню зі стійкістю уваги. Такі дані важливі під час організації психокорекційних занять і добору психотехнічних прийомів. Наприклад, для формування розподілу уваги дітям можна пропонувати тексти, а для розвитку обсягу – цифри і математичні задачі.

Рекомендована література

1. Актуальные проблемы диагностики задержки психического развития детей./ Под ред. Лебединской К.С. – М.: Педагогика, 1982. – 128с.
2. Барташнікова І.А., Барташніков О.О. Розвиток наочно-образного та логічного мислення у дітей 5-7 років. – Тернопіль: Богдан, 1998. – 89 с.
3. Баташева Н.І. Особливості емоційної експресії у дошкільників із затримкою психічного розвитку / Н.І.Баташева // Психологічні науки: проблеми та перспективи: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 16-17 березня 2018 р. – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2018. – С. 87-92.

4. Методика діагностики відхилень у розумовому розвитку молодших школярів та старших дошкільників. /Стадненко Н.М. та ін. «Абетка» м. Кам'янець-Подільський, 1998. – 144 с.

5. Нікітін Б.П. Сходинки творчості або розвиваючі ігри. – К.: Рад. шк., 1991. – 144 с.

6. Никишина В.Б. Практическая психология в работе с детьми с задержкой психического развития. – М.: ВЛАДОС, 2003. – 128 с.

7. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: [монографія] / А.М. Богуш, Л.О. Варяниця, Н.В. Гавриш, С.М. Курінна, І.П. Печенко: наук. ред. А.М. Богуш; [за заг. ред. Н.В. Гавриш]. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 368 с.

8. Прохоренко Л. І. Дитина із труднощами у навчанні / Л.І. Прохоренко. – Харків: Вид-во «Ранок», ВГ «Кенгуру», 2018. – 48 с. – (Інклюзивне навчання за нозологіями).

9. Прохоренко Л. І. Експериментальна модель формування саморегуляції навчальної діяльності школярів із затримкою психічного розвитку / Л. І. Прохоренко // Вісник Одеського національного університету. Психологія. - 2017. - Т. 2, Вип. 3 (45). - С. 81-87.

10. Прохоренко Л. І. Дитина із труднощами у навчанні / Л.І. Прохоренко. – Харків: Вид-во «Ранок», ВГ «Кенгуру», 2018. – 48 с. – (Інклюзивне навчання за нозологіями).

11. Lesia Prokhorenko. Psycho-Correction of Motivation For Learning Achievements Among Schoolchildren With Cognitive Development Disorders. // Наука і освіта. – 2018. – №5. – 52-57.

12. Сак Т.В. Особлива дитина: від народження до 6 років: Поради батькам. _ К.: Літера ЛТД, 2008.- 144с.

13. Сак Т.В., Прохоренко Л.І., Омельченко І.М., Бабяк О.О., Логвінова І.П. «Концепція науково-методичного забезпечення формування навчальної

діяльності у дітей із затримкою психічного розвитку» / Т.В. Сак, Л.І. Прохоренко, І.М. Омельченко, І.П. Логвінова, О.О. Бабяк // Особлива дитина: навчання і виховання. – 2015. – №3. – С. 7–18.

14. Сак Т. Організація навчання школярів із затримкою психічного розвитку різних психологопедагогічних типів / Т. Сак // Особлива дитина: Навчання і виховання. – №1. – 2017. – С. 13-21.

15. Тарловская Н.Ф., Топоркова Л.А. Обучение детей дошкольного возраста конструированию и ручному труду: Кн. для воспитателей дет. сада и родителей. – М.: Просвещение; Владос, 1994. – 216 с.

16. Тихомирова Л.Ф., Л.Ф. Басов А.В. Развитие логического мышления детей. – Ярославль: ТОО «Гринго», 1995. – 240 с.